

МАТИ

ОПОВІДАННЯ

Хижняк їхав засніженими степовими шляхами. Шофера ним не було. Хижняк любив сам водити автомобіль і вів пер машину, як і завжди,—швидко, але обережно. Під брезентову запону з слюдяними віконцями бив різкий морозний вітер. Переднє скло замерзло, і просто перед Хижняковими очима ходив з чітким стуком маятник, очищаючи скло з крижаного нальоту: міські шофери взивають цей маятник „двірником“.

Хижняк щойно проминув Ручаї, попрощавшись там із Букатим,—начполітвідділу ручаївської МТС. Вони вертали разом із засідання бюро райкому. Автомобіль Букатого був у ремонті й Хижняк підвіз сусіду в своїй машині.

У районі розгорталася чистка партійної організації. Справа чистки стояли на бюрі. Засідання затяглося. В кабінеті секретаря начили цигарками та махоркою. Обидва начполітвийшли звідти трохи стомлені й, коли машина набрала хід в обличчя їм рвонулося свіже повітря, вони зразу посвіжіли й заговорили один до одного про свої емтеєсівські та хатні справи.

Букатий оповідав про вславлених на весь район ручаївських дідів. Були в Ручаях четверо знаменитих дідів: дід Деривус, дід Кубля, дід Недайборщ і четвертий,—такий старий, що вже й прізвище його забулося, а всі взивали його просто — дід Панас. Букатий зустрів діда Панаса на баштані, де той вартував із стародавньою берданкою, і вони розговорилися. Оповідав старий про всячину,—про кріпацтво і турецьку війну. А потім заговорив про бджіл із великою надхненною лисбов'ю. Наштовхнув його Букатий взятися до колгоспної пасіки, й дід почав інструктувати пасічників. Садовити бджолам якісь спеціальні квіти. За дідом Панасом заворушилися й інші колгоспні діди. Дід Недайборщ осаджував шпаків на артільні сади. А дід Кубля, задумавшись кілька місяців, винайшов спосіб обороняти лани від посухи сіючи рядками не з півночі на південь, а з заходу на схід, щоб затримувати крайніми хлібами палючі суховії.

— Молодіють наші діти!— казали Букатому колгоспники.

І вже по всьому районі, в усіх селах, побачивши перед собою такий простір творчості, несли до колгоспів інші старі свій величезний і різноманітний життєвий досвід з усією щирістю і, навіть, з молодим запалом.

Потім Букатий оповідав, що до нього приїхала дружина. Лікарка,— вона зразу почала організовувати сільську лікарню. Хижняк поскаржився: йому доводиться бурлакувати,— за яким дідьком поїде до нього дружина, коли вона—інженер електромашинобудівництва.

Тепер, лишившись у машині сам, Хижняк згадав розмову перед від'їздом своїм до політвідділу. Він вечеряв тоді, прощаючись з дев'ятьма своїми товаришами. Всі вони були з мегалургійного тресту, яким керував Хижняк. І під час вечері відомий спеціаліст-доменщик сказав Хижнякові:

— А жарко вам доведеться, Кузьмо Григоровичу! Село — не завод. Селянин, він природою своєю—власник. Він за кожну свою звичку цупко держиться. Його так просто не зламаєш...

— Та ви ж селян тільки в батьківському маєткуві й бачили!— хотів сказати Хижняк. Та не сказав. Доменщик щиро й віддано робив свою справу. Поступово, але певно спадали з нього старі звички, погляди. Не варт було його колоти. То була просто традиційна фраза старого інтелігента. Хто з цієї генерації не вважав себе за знавця селянської психології? Хижняк тільки посміхнувся.

— А навіщо ж ламати?—спитав він.— Зламати треба систему, побут. А селянинові треба показати. Довести треба, а не ламати... Без шахтинців і тут не обійдеться. Шкідники будуть їх знищимо. Але все, що є кращого,— буде з нами... Як і в доменній справі!— додав він, і знову з посмішкою по-зирнув на інженера.

Доменщик теж посміхнувся, зрозумівши натяк, ала похитав головою.

— То—завод. А то—село. З їхньою психікою буде тяжче. Згадаєте моє слово...

Хижняк згадав його слова, ведучи автомобіль до своєї МТС, у Зелений Луг.

— Вам би, Вільгельм Августович, до ручаївських дідів на збори,— подумав він, ніби звертаючись до відсутнього інженера.

На дорозі, недалеко машини, вистрибнув великий заєць і швидко майнув через шлях. Хижняк проводив його поглядом. Уже сутеніло. Коли б засвітити фари, заєць побіг би в смузі світла, нікуди не звертаючи. Хижняк пошкодував, що з ним немає рушничі. З хвилинової неухважності водія, автомобіль занесло на бічні рівчачки й, поки Хижняк вирулював знову на середину шляху, він побачив у круглій відталину, прочищену „двірником“ людську постать перед собою.

Якась жінка стояла на дорозі й подавала йому знаки. В загальмував, ну, і пізнав стару зеленолуцьку колгоспницю Ганну Кравчину, що її на селі взивали просто „бригадиршею“.

— Драстуйте!— сказала вона Хижнякові.— Я вашу машину впізнала, а це якраз додому вертаю. То може підвезете?

— Сідайте, Ганно Михайлівно!— відповів Хижняк і речинив жінці дверцята машини.

— Звідки це ви?— спитав він Кравчину.

— З Ручаїв. Син мій там...— якось неохоче відповіла жінка та урвала розмову.

Хижняк здивувався. Цього вечора в Зеленому Лузі мав збиратися колгоспний актив. І Хижняк сам бачив зранку, як Ганна Кравчина готувалася до зборів. Розклавши на столі, правліні артілі, план, вона визначала з бригадиром Хомо Тарахненком польові ділянки, де ґрунт не запливає і де можна б розгорнути надранню сівбу. І вона ж командувала дівчатами, що пекли пироги на цей вечір.

А тепер Кравчина йшла степовими шляхами, далеко від села, в той час, коли актив починав уже, певно, сходитися до будинку колективіста. Очевидно щось трапилося з цією жінкою.

Хижняк добре знав її вдачу. Щойно приїхавши до Зеленого Лугу, саме в жнива, він вийшов якось у поле. І що здалеку побачив там літню колгоспницю, яка відгортала пшеницю, щоб по ній не проїхав трактор. Вона робила це сквапно, позираючи — чи далеко машина, й випросталася тільки тоді, коли жодного валка не було на шляху колони. Підійшовши ближче, Хижняк почув, як котрась із молодих, що працювали поруч, похмуро кинула цій літній жінці:

— І куди б ото я поспішала? Що вам,— більше від інших треба?

— А треба,— обернувшись, просто відповіла жінка.— Всі більше треба. Артілі треба...

Потім Хижняк не раз бачив її біля молотарки. А коли вона повернулася з Москви, куди їздила з делегацією колгоспників області, й привезла йому привіт від свого сина. Хижняк дізнався, що вона — мати Юрія Кравчини, командира одного з полків тієї дивізії, де він, Хижняк, був колись командиром.

— Що, від Юрка давно листи були?— спитав тепер Хижняк.— Не збирається в гості?

— Писав. Та де ж йому по гостях їздити? Йому ж Академії роботи скільки!..

Слово „академія“ вона вимовила, якось особливо, ніби було воно якесь скляне і його можна б розбити, перемішавши з іншими, звичайними, словами.

Вони знову замовкли, — і начполітвідділу, що керував машиною, і колгоспниця, що сиділа ззаду, на широкій шкіряній подушці.

Село було вже недалеко. За сльодяними віконцями побачила Ганна Михайлівна перші дерева, що починалися біля ставка і йшли далі, обабіч шляху до самого Зеленого Лугу.

У Кравчини затерпли ноги й вона тихо постукувала ними об мерзле залізо автомобільної підлоги. Попереду була не порушена, спокійна Хижнякова спина.

Ганні Михайлівні було приємно, що Хижняк спитав про Юрка саме цієї хвилини.

Вона думала про своїх дітей. Вона їх виходила, викохала, пустила в світ семеро — здібних, працьовитих і чесних. Юрко, — вона його бачила недавно, буди в Москві, — старший. Багато радості мала вона щоразу, бачивши його. Завжди бадьорий, веселий, життєрадісний, він ніби самим своїм виглядом, своїм існуванням промовляв, що вона не дурно прожила свій вік. Натерпілася вона тільки, як він пішов із села з партизанським загonom і два роки не знати було — де він і чи живий. Та й інші були не гірші від Юрка. Семен. Десять років тому, прочитавши кілька перших книжок, — шістнадцять тоді хлопцеві було, — написав він раптом п'єсу. Був у тій п'єсі й піп Гапон, і папа Римський, і сам бог-Савзоф. Поставив її Семен з товаришами в сельбуді. Потапчиха, — тепер в її хаті колгоспне правління, — верещала тоді на всю вулицю, провалиться через Кравчин їхнє село крізь землю. А Потапчихи син казав, що встрілить Семена під темний вечір. Але Семен не злякався і в їхній таки хаті народився комсомольський осередок. А потім, — так уже у Кравчин і повелося: як підросте дитина, — піонером стає. Ще підросте — в комсомол. Двоє старших, — Юрко та Семен, — комуністи.

У комсомолі тепер — сімнадцятирічний Павло. Він працює трактористом у зеленолуцького МТС. Марія — дочка — учительє в далекому поліському районі. Вона там — секретар сільського комсомольського осередку. І друга дочка — Катерина — теж учителька і комсомолка. В комсомолі й Віра, що кінчає тепер сільську семирічку. І ще маленька Галя — тринадцять років їй і вчиться вона в п'ятій групі — остання піонерка в родині. Саме вчора говорили з матір'ю Віра й Ганя, уклавшись ввечері на свої ліжка. Вірі — час вибирати де вчитися далі, й вона вирішила їхати до молочарського технікуму. А Ганя все збивала її — на авіацію.

— Тільки пілотом буду! — казала вона.

От таких дітей виховала Ганна Кравчина. А сьогодні Семенів товариш, шофер, що приїхав із ручаївської МТС (Семен теж там за шофера працює), розповів:

— Семена на чистці з партії виключають...

Кравчина знову помітила перед собою, широку спину чальника політвідділу. Вони їхали вже повз крайні хати с кризь два ряди басовитих кудлатих сільських собак. Приши на передні лапи, собаки гавкали на автомобіль, а т кидалися навздогін за машиною.

З Хижняком завжди легко говорилося про все. Він у видив у суть кожної справи. Це Ганна Михайлівна пам'ята І в неї майнула думка:

— Сказати? Не сказати?

Вона згадала свою сьогоднішню поїздку до Семена. Вона поїхала з тим таки шофером, що розповів їй усе, на ванта ній машині ручаївської МТС, сиділа в тісній шоферовій кабін й розпитувалася про сина.

— Так, кажете, працював то він добре?

— Робітник добрий, чесний, — повторив шофер слова, сзані ще у Кравчини в хаті. — А, виходить, про свій партійн квиток забувся. Прийшов він на чистку, розгорнув голо комісії його квиток, — аж Семен не член партії зовсім: члєські внески мало за рік не сплачено!

Так. У чесності сина та відданості його колгоспній спра Ганна Михайлівна не сумнівалася. Ці почуття вона добр прищепила своїм дітям. Вони ввійшли в їхню вдачу, і інакш не могло бути. Вона знову поринула в згадки.

Юрко — перший син — народився перед 1905 роком. Вона була з ним, трьохлітнім хлопцем, у хаті, коли вся Мокра Калюжа — найнужденніший з кутків Зеленого Лугу — пішла в черкесів поміщика Куна. Черкеси побили сестру чоловік Га ни, — Федула Мартиновича Кравчини. Другий брат, ш тільки-но повернувся з царської солдатчини, вступився з сестру. Черкеси відскли йому вухо нагаями. Вони побила ш кількох наймитів і 55-літній дід Фляга повів Мокру Калюжу на бій з черкесами. У цьому бої Федулові Кравчині прост рили руку.

Після того, Кравчини позбулися й тої нужденної копійки що мали її працюючи на Куна. Бідняцьке копірсання на м лій ділянці. Важкий і злиденний хліб. Поневіряння по курку льських хатах за позикою. Одробітки. Федул Кравчина н витримав, почав пити, ніщо його вже не цікавило, він блука у п'яному тумані, зникав, траплялося, на кілька місяців, і вме десь уже дев'ятнадцятого року: селяни розгромили тоді спир товий склад у містечкові, Федул припав до спирту, що роз тікався джерелом із розбитих діжок, повернувся додому тої ж доби згорів, промучившись цілу ніч.

Ні, Ганна Кравчина не затримувала Юрка, як він пішов з червоним загоном. Вона сама на повні груди вдихала то буйний просторий вітер, що захопив Юрка. Що міг він їй пр нести, крім доброго? І сім років тому вона одна з перших, ввійш ла до артілі.

Приїхавши до Ручаїв, Кравчина зійшла з машини та ввійшла до синові кімнати. Вона не скинула пальта. Тільки розв'язавши хустку, вона глянула на Семена. Той стояв перед нею й дивився в землю.

— Шож?— сказала мати. — У свідках в партії хочеш ходити?

Вона знову помовчала і сказала суворо й твердо:

— Партія свідків не держить. Її робітники потрібні.

Слово „свідок“—це було Хижнякове слово. Про свідків Хижняк казав якось на полі, нагледівши кількох ледачих бригадників. „Є в партії робітники, а є й люди, що тільки при чужій роботі свідками ходять“,— мовив він. І Ганні Кравчині зробилося боляче тепер, коли вона глянула на Семена й подумала, що її син може теж ходити тільки свідком при всій величезній роботі партії. Але, не шкодуючи ні сина, ані себе, вона додала тим таки суворим тоном:

— Як ти вісім місяців членські внески не платив, значить ти вісім місяців про партію забував. Який же з тебе комуніст після цього?

Семен мовчав. Коли він зводив погляд, він бачив перед собою великі, сірі, обведені глибокими зморшками очі матері, що дивилися на нього серйозно й проникливо. Він знову починав дивитися вниз.

— Ти думаєш,— чому я до партії заяву не подаю? Бож знаю, що мені з моїми роками скоро тільки в свідках лишатися. А ти...

Син мовчав. Великий біль водив її кімнатою—з кутка в кутку. Потім вона взялася за кінці своєї хустки та хотіла вийти й пода іся геть, у сніги, додому. Семен затримав її.

Коли через годину вони кінчали розмову, Ганна Михайлівна, олягаючись, сказала:

— Без партійного квитка додому не приїжджай!

І їй зразу полекшало. Бо Семен не виправдувався, не брав. Вона побачила, що йому так само тяжко, як і їй. Вона, навіть, захотіла щось ск зати йому, як малому, чи погладити його по голові. Але не сказала і не погладила, щоб не відбрати у сина мужності та рішучості. Вона вірила синові. І на порозі, ступаючи на хрумкий сніг, вона згадала й про свої справи. Від Ручаїв до Зеленого Лугу—вісімнадцять кілометрів. На збори активу—не встигнути. Жаль. Вона має багато чого сказати. Сьогодні, розглядаючи плана з Хомою Тарахненком, вона помітила одну гулящу ділянку. Невелику, але дід Фляга давно просив, щоб йому саме таку приділити для досвідів із новим сортом пшениці. От би і поговорити про дідову пшеницю. Треба б встигнути повернутися надвечір неодмінно. І Кравчині зовсім полекшало, коли вона помітила на шляху Хижнякову машину.

Тепер, за віконцем автомобіля, кидалися вбік і назад темні зеленолуцькі хати й засніжені дерева. Летів під колісьми

по-вечірньому синій сніг. Трохи пізно, але ще встигнути можна.

— Сказати, чи не сказати? — знову подумала вона, ще раз поглянувши на Хижнякову постать. Ще кілька хвилин — машина спиниться коло будинку колективіста. — Звичайно, сказати..

— Не замерзли ще? — спитав саме Хижняк і обернувся, посміхаючись.

Автомобіль став. У вікнах будинку колективіста горіло світло. Хижняк снітав:

— На збори, Ганно Михайлівно?

І вона вийшла з машини, так таки нічого й не сказавши.

У просторій кімнаті шипіли великі гасові лампи. За довгими столами сиділи колгоспники, бригадири, правління артілі політвідділці з МТС. На столах парував чай. Інспектор якості насіння, Михайло Фляга, — той самий Фляга, що тридцять років тому водив на черкесів кунових наймитів з Мокрої Калюжі, тепер уже вісімдесятилітній дід, — одсунув свою склянку й змахнув з бороди крихти пирога. Міцний старик, дід Фляга! Навесні, на сівбі в грязь встановили були норму в два га. Дід два з половиною засівав. І хто ж після нього зробить менше? На косовиці встановили півгектари. Старий Фляга косив три чверті.

Ганна Михайлівна прийшла на вільне місце коло діда і той посунувся, щоб пустити її й Хижняка.

— Де то молодиця гуляла? — пожартував дід стиха.

Промовляв Хома Тарахненко. Говорив він те, про що умовлялися вони з Кравчиною ще зранку: що і як треба зробити, щоб за три тижні управитися з сівбою. Ганна Кравчина подивилася по столах. Сиділи всі її друзі, спілники, одноклассники. Старші — знали весь її шлях, проходили його разом із нею. Молодші товаришували з її дітьми. Вона відчувала себе зараз у великій і дружній родині. Перед ким тут було критися? Тарахненко скінчив, оголосили перерву, завели патефон. Поки грав патефон, поки голосно перемовлялися люди довкола, Кравчина по давній дружбі розповіла дідові все чисто, по правді, як воно було... Вона говорила до Фляги й до Хижняка, і вони обоє слухали її уважно. Начполітвідділу трохи здивовано придивлявся до цієї п'ятдесятилітньої селянки. Дедалі більше дивувала вона його. Він бачив, як всі найглибші найінтимніші почуття були в неї неподільні з громадськими справами... Хижняк знову згадав колишню свою розмову з інженером-доменщиком.

— Привезти б вас сюди, Вільгельме Августовичу! — подумав він.

Молодий бригадир Скорик — він саме після жнив одружився — одсунув столи до стін. Десь винесли лави. Веселий чорний диск закружляв під патефонною голкою. Молодь почала

танцювати. Хижняк пам'ятав, як дружився Скорик. Це було молоде й веселе свято цілого колгоспу. Хижняка жартома запросили за свата, і він так само жартома, перев'язавшись рушниками, ходив припрошати Настю Лазебну, кращу трактористку МТС, чорняву дівчину з блакитними очима. Він просив дозволу на весілля в її батьків, і сміявся сам. Сміялися й старі:— „Хіба вона сама свого щастя не вгадає?“ Потім артіль, на премію ударникам—Скорикові й Насті,—обставляла їм хату. Везли до хати ліжко, шафу, стола... Вантажна машина з меблями була уквітчана. Колгоспники співали. На двір молодим завезли зароблене золоте зерно. Соняшна людська радість. Багато справжньої радості й молоді снаги. Глянувши на Скорика, згадала ці дні й Ганна Кравчина. Їй довелося дружитися не так. І знову подумала вона про хороших своїх дітей. Їй стало ще болючіше за Семена.

— От, зірвався хлопець,—казала вона. Ці слова вона мовила вже самій собі, не звертаючись ні до Хижняка, ні до Фляги, ніби забувши, навіть, за їхню присутність.

Хижняк підвівся й вийшов. Не накинувши своєї шинелі, він перебіг через дорогу, до будинку МТС.

Кравчина знову говорила з дідом Флягою, коли до неї підійшли дівчата.

— Вже я йому вірю!—казала Ганна Михайлівна.—Обіцяв, то зробить...

Дівчата її перебили. Вони любили, коли стара Кравчина заспівувала пісень. Добрий, м'який і лагідний голос був у неї. Дівчата просили Кравчину співати. Вона знала безліч пісень,—і ті, що з ними буряки в економіях копали, і ті, що ними з нареченими прощалися, і такі, що з ними за нелюба йшли. Початки багатьох пісень майнули Кравчині, коли вона дивилася на веселий гурт дівчат, що стояли перед нею. Якої їм заспівати? Яких пісень вона знає? Пісні нерадісної праці нерадісної любові, відчайдушного забуття. Ні, їй нічого зараз співати. І поки вона відмовляла—повернувся Хижняк.

Хтось із хлопців заграє на гармонії. Дівчата пішли танцювати. Хижняк знову сів поруч Кравчини, і Ганна Михайлівна раптом обернулася до нього.

— Кузьмо Григоровичу!—казала вона.—А не можна... попросити... за Семена? Він хлопець чесний. Обіцяв виправитись. Я з ним про все говорила... Я знаю—він все зробить...

Вона заговорила про свого двадцятишостилітнього сина, немов про школяра. Ніби син накаверзував і от, вона просить тепер за нього. Звичайна материнська сльоза забриніла в її голосі. Але було це не так уже й просто, і Хижняк побачив, що Ганна Кравчина розуміє всю суть синові помилки, яку не гірше за самого Хижняка, не гірше за голову комісії, якому довелося перевіряти Семена.— „Революція, партія,—вона виховала не тільки своє покоління, вона переробила матерів і

батьків",—майнула думка Хижнякові. Начполіт,—він бачив раз, і от побачив знову, цю велику й радісну роботу своєї партії—формування людини, її друге народження, її випростану на повний зріст постать. І Хижняк поспішив розповісти Кравчині те, з чим він повернувся від МТС.

— Я дзвонив до Ручаїв Букагому,—сказав Хижняк.— В завтра сповістить про ухвалу комісії. А сам я от що думаю.

Кравчина подивилася на нього лийно й радісно: уже зрив. Уже дзвонив, дізнався. Вона відчула справжню, хорошу увагу до свого і синового горя.

Хижняк доказував, що він думає про Семенову справу. Допомогати тут, мовляв, не доводиться. Ніхто тут краще не допоможе, ніж сам Семен своєю роботою. Мати ж його знає, а Хижняк,—він теж вірить Семенові. Певно, хлопця переведуть на кандидата, а коли він, працюючи, доведе знову свою дисциплінованість,—поновлять стаж..

— От так, значить...—і Хижняк, кінчивши, подивився на жінку. Стара Кравчина підперла голову рукою і якусь хвилину просиділа, мовчазна й непорушна.

— Так,—подумалося їй.—Семен видержить... Моя крок і вона заговорила про інше,—про пшеницю діда Фляги і про ділянку, що її можна б приділити для досвідів.

Потім Кравчина вийшла на вулицю. Вона вдихнула морозне, свіже повітря, збираючись вертати додому. До неї підійшла комсомолка-доярка.

— Хіба так можна?—сказала вона, і сама застібнула розпахнуте пальто старої та зап'яла їй хустку на грудях.—Застудитесь...

Кравчина поклала руки на плечі дівчині й, знову відчувши ту ж таки добру, теплу увагу до себе, мовила, ніби ні до чого:

— Я рада! Я така рада!..

III. 1934. Харків.

МІНІАТЮРИ

ЗУСТРІЧ

Була перша лекція з військової економіки шойно призначеного до нас доцента П'ятківського. Скоро він увійшов до аудиторії, вартувий по курсу студент Муразов виступив зі звітним рапортом про стан курсу.

П'ятківський, прийнявши рапорта, дав дозвіл Муразову сідати, але, на наше здивування, Муразов стояв, пильно приглядаючись до доцента.

Від його допитливого погляду доцент аж примружився, ніяково переступив з ноги на ногу і вдруге дозволив студентові сісти.

Муразов пішов на свою парту. А сівши, впродовж усієї лекції не зводив очей з доцента. В цій винятковій зацікавленості новим професором нашого поважного студента Муразова було щось загадкове. Тим більше, що П'ятківський від його настирливого погляду одводив очі, нагинався, одвертався, і навіть по дівочому червонів.

Вряди-годи, правда, він сміливішав і відповідав Муразову таким же упертим поглядом. Тоді обличчя Муразову проїмала загадкова усмішка, а в очах спалахував радісний вогник.

Багатьох студентів, які від початку незрозумілого поводження товариша пильнували за ним і доцентом, мимоволі пойняло напруження. Напруження дійшло краю, скоро лекція скінчилась, і, найсолідніший із нас, — Муразов, прожогом кинувся до доцента, заступив тому дорогу від кафедри до дверей.

— Товаришу!.. Товаришу... професоре, пробачте... на хвилинку! — П'ятківський зупинився на порозі дверей, і Муразов став з ним віч-на-віч.

У класі залягла нашорошена тиша.

— Пробачте!.. — виразно хвилювався Муразов. — Скажіть... де я вас бачив?... Мені здається, — десь колись я вас уже бачив... А от де?... Чи не допоможете ви сами мені пригадати?..

Доцентові обличчя раптом запалало вогнем — він оберся на одвірок.

— І мені... теж здається... Почекайте...

Приклав ліву п'ятірню до червоного лоба.

— А чи... чи не в військовому ревтрибуналі ми з вами зустрічались 1919 року?..—випалив скоромовкою Муразов.

Нервовий дріж перетнув кульші плечей і коліна на усім, буквально всім студентам — які потім ділилися своїми враженнями — після цього запиту Муразового.

— У ревтрибуналі? — вирівнявся П'ятківський і червоним фарба йому раптом злиняла на обличчі.

Обличчя ж Муразова осяяла визвольна усмішка.

У військово-революційному трибуналі... — повторив він спроквола, роблячи притиск майже на кожному складі кожного слова. — Я там працював старшим слідчим...

Доцент П'ятківський спробував посміхнутися: так посміхався — всім нам здалось — спійманий у безвиході класового ворога.

— Значить я не помилюся, в ревтрибуналі ми з вами зустрічались? — не давав передихнути викритому ворогові Муразов.

— Я там працював...

— Пробачте, на якій посаді?

— О, я там обіймав високу посаду... Вищу за вашу...

Мабуть, не в одного з нас, студентів, набрякли м'язи руки і ніг: от зараз несподівано для нього буде викрито його справжнє обличчя.

— Ви, здається, були заступником голови?

— Не вгадали...

— Секретарем?

— Ні...

— Слідчим?

— Теж ні...

— В такому разі не згадаю... Чотирнадцять же років минуло як-не-як... Поможіть мені сами...

Тонкість поступового викриття доцента-білогвардійського провокатора-зрадника, як його вів Муразов, старий досвідчений слідчий, була гідна подиву всіх нас, молодих студентів. Затамувавши подих, ми чекали від Муразова останнього слова — удару, готові схопити, заарештувати і віддати в руки правосуддя чорного ворога.

Доцент іронічно-втрачено посміхався.

— Значить, сами не згадаєте? — по павзі мовив він. — Тоді... Тоді я вам признаюсь... Я працював... Кур'єром ревтрибуналу... розсильним хлопчиком...

— Кур'єром? — радісно вигукнув Муразов. — Значить ви є той самий Миша П'ятківський, що... що...

— Я і є той самий Миша П'ятківський, товаришу Муразове.

Свідки всієї цієї пригоди з несподіваним кінцем, ми всі стояли якусь хвилину отетерілі, а коли колишній старий слід

чий—нині студент, — почав тиснути руку колишньому кур'єрові, — нині доцентів, — ми заплескали в долоні — одно-стайно, радісно, буйно.

РАДІСТЬ

Отже, вирішено: взавтра вона йде до колгоспу робити. Так, так, узавтра в суботу вона, стара Гіта Койфман, буде працювати.

Праця в колгоспі починається о 6-ій годині ранку. Але старій колгоспниці, схвилюваній своїм революційним кроком, не спалося. Іще не було шостої, а вона вже прямувала до колгоспу. Безлюдно, тихо ще в містечкових провулочках. Тільки вороння вільно буяє у верховіттях височених тополь та лип і якось відмінно (для Гіти Койфман) каркає.

Наближаючись напростець стежкою до колгоспу, Гіта розхвилювалася вкрай: боялась гучної зустрічі від колгоспників. Що, як зараз почнуть кричати їй назустріч „ура“? Несміливо відчинила хвіртку й увійшла на подвір'я. Людей іще небагато — це добре. Сапожник ладнає упряж, Шварцман Йосел маже воза, Лейбман лагодить плуга, Арон клеple під грушою косу, Хайкель Чудковський виніс із комори оберемок сапок. Як завжди, на подвір'ї метушиться маленький голова Мендель.

Купка колгоспників-чоловіків оточила півколом прив'язаних до драбини воза молодих лошацьків, які їдять зелену пашу. На першому плані стоїть без кашкета старший конюх Мойше. В одній руді в нього згребло, в другій — щітка. Він десь то тількищо чистив лошацьків і зараз милується їхньою лиснючою вороною шерстю. Від загальної уваги колгоспників до його вихованців очі йому втішно звузилися, а кругле обличчя розпливлося радісним захопленням.

Ніхто з колгоспників, що були на подвір'ї, навіть бровою не повів у бік Гіти Койфман. Тим то вона, буркнувши під ніс невиразне привітання, хутко попрямувала до коровні. (Жінок-колгоспниць на подвір'ї не було, і вона розгублена, спершу не знала, куди їй притулитися). До коровні ж у неї діло — занести посудину на сьогоднішню пайку молока. Вона ставить свою бляшанку поруч з іншими бляшанками, пляшками, банками, оглядає знечев'я доладу прибрану коровню й виходить на двір. Чиста дивовижа: навіть старий коровар Янкель Гольдес, який і сам нещодавно почав їсти тrefне, і той її не запрямітив, — немов сьогодні не субота, а звичайний будень.

„Вони вже зовсім забули, що таке субота. Вони не пам'ятають, який коли день“ — вирішує Гіта Кофман.

І через те, що всіма чуттями, всією істотою була наготові дістати від колгоспників ухвалу за свій вчинок, від загальної байдужості відчула себе навіть прикро.

„Ну, то нічого, — думає стара колгоспниця, — жінки мені безперечно, запримітять“.

Проте, марна надія старої Гіти була і на жінок. Бодай сміх котра зауважила її сьогоднішню присутність. Оцешту Чудновська Бузя, Хінькіс Іра — голову їй проторочили ці суботою — і те і се, і так говорили і сяк, — а сьогодні і наче байдуже.

От уже бригадири гукають своїх людей — кожен до своєї роботи. Вона йде з городньою бригадою на огірки — полобур'яни. Займає рядок, нагинається, стискає в руках сапку, мить вагання, страшно — і... сапкою по бур'янах. Найважчихвилина минула — вона з усією снагою береться до роботи як і щодня.

І раптом чує:

— А гут шабас, мадам Койфман.

Опечено скинула очима вгору — недалеко від неї, на стежечці стоїть рільний бригадир Велв Черняхівський, тонко усміхається.

Гіта Койфман хотіла відповісти звичайним — „гут шабас“ — та стямилась, що Черняхівський так привітав її жартома, що така відповідь уже їй не пасує, змовчала, посміхнулась ніяково і хутенько нагнулась до рядка.

Як реагували довкола неї колгоспниці на цей момент — вона не бачила, — не зводила більше голови від рядка. Одне відчула, що з цим жартівливим привітанням рільного бригадира спав їй з плечей невидимий тягар. На серці стало легко і радісно: віднині вона, як і всі люди, в колгоспі.

НЕНАВИСТЬ

Розказують:

коли мама, по старому селянському звичаю, прийшла просити свого майбутнього тестя, мого діда Терешка, на весілля, він, як і завжди, лежав на печі — головою в куток, ногами на хату. Даремно мама біля лежанки біла три поклони, марно називала діда пестливим словом — тату, дід Терешко лежав прирослим до печі каменем і його хвора, в струпах та вовках нога звисала з печі непорушною колодою.

Така ж сама демонстрація ненависті повторилась і через два дні, коли відбувши весілля в Бабуңці, мама з татом вернулися на дідівське сидисько. Мама лише дурно забруднила свої чисті уста об дідові гидки ноги, цілуючи їх — дід Терешко не звівся з печі.

Він не хотів до своєї хати невісткою своєї мати — вона була бідна, аж синя, а він же вибивався в хазяї: десять десятин землі, пара волів, корова, з п'ятеро овець, за сніп сів Бабуңці її поле.

Батько, людина з твердим характером, довго не кланяючись старому самодурові, який заприсягнувся перед весіллям

не дати йому на хазяйство й собачого хвоста, з першого ж дня одруження пішов жити по сусідах, по панських дворах. Поневіряння, злидні, голод і холод поклали маму в домовину, коли мені було 4 роки. Мене забрала до себе на виховання Бабунця (так я називав мамину маму), яка заступила мені матір аж до 14-річного мого віку (до своєї смерті).

Безпросвітні злидні панували в хаті удової Бабунці.

Про корову, про молоко Бабунця з своїми двома недорослими синами — моїми дядьками — лише мріяли, працюючи дні і ночі по куркулях та в економії. Коли-не-коли Бабунця десь вискіпувала шклянку молока — випрошувала, а частіше за одробіток у багатирців — і приносила мені. Згодом появилось ще одно джерело підгодовування мене набілом. Тітка Степанида, яка найдружніше в усьому батьковому роду ставилась до небіжки мами, вкрадьки від діда, майже щосуботи чи неділі, приносила мені глечик молока, а інколи ще й гладишку колотихи.

Одного разу, коли мені було вже років п'ять, не знаю, з яких міркувань, вона запросила мене до себе в гості. Я категорично, на відріз, odmовився піти. Мавши лише п'ять років від народження, я всім своїм дитячим еством не любив, ненавидів діда Терешка. Більш за те, я його боявся. Хоч і не зустрічався з ним близько, а бачив інколи здалік, зза тину, коли дужий високий сивий дідуган гнав на пашу чи з паші воли, або їхав ними на поле працювати.

Причини цієї ненависті, боязні, я, звичайно, не розумів — може вона була впливова — від Бабунці, від дядьків; а може, частково, й інтуїтивна.

Тоді тітка Степанида, безперечно, не без настанови Бабунці, запевнила мене, що діда Терешка не буде вдома, коли я прийду, зате вона мене почастиє найулюбленішими моїми стравами — молоком з цукром, гарбузяним насінням, сиром із сметаною, налисниками з маслом та яблуками „зорями“. Спокуса була, що й казати, не мала, а тут ще підтримка від Бабунці — і я пішов. Бабунця провела мене аж за город, де взяла слово з тітки, що та не забариться привести мене назад до самого дому. Тільки шануючи добрість і ширість тітчину та ще ставлячи понад усе — амбіцію, гонор, самолюбство — мое здоров'я, зріст, добробут, — очевидно, погодилась Бабунця на мій візит до діда Терешка. Бож був він їй ненависний, як з роками я довідався, більш, ніж мені.

Діда Терешка я справді вдома не застав, зате познайомився вперше близько з бабою Катрею. Баба Катря теж попервах неприхильно ставилась до своєї невістки — моєї матері. — Та чи то жіноче серце м'якше, чи й можливо, почувавши свою безпосередню провину в передчасній згубі молодого життя, поставила її спокотувати прихильністю до мене.

Обидві жінки частували мене всіма найдками і напиками, обіцяними тіткою. Мені від усього аж розбігались очі, але я квапився, щоб, бува, не застукав мене в хаті дід Терешко. І їв мало. Повернувшись додому і зголоднівши, я вже каявся, що мало їв, проте в мене була надія комусь сказати себе наступної неділі, на яку я був запрошений прийти до них неодмінно.

Другої неділі за мною, мабуть, ще хтось приходив — тітка Степанида чи баба Катря, а далі я вже став одвідувати їх сам, за розрахунками Бабунці вибираючи час, коли дід Терешка вдома не буває.

І потому, як правило, в мене встановились періодичні відвідування тітки з бабою: один раз серед тижня, другий раз у неділю. І, як правило, встановились меню мого частування — найулюбленіших моїх харчів — серед тижня, будного дня, мене шанували сиром у молоці, чи в сметані, а в неділю налисниками і солодким пареним молоком.

Надто подобав я налисники. Тай треба віддати належне бабі Катрі — зміла вона їх приготувати (згодом довідався, що баба кріпачка навчилась цього „мистецтва“, служивши замолodu наймичкою в панів і попів).

Скоро я приходив (приходив — неділями вранці, буднями — надвечір), котрась із жінок негайно виймала вже готові запечені в маслі чи в салі, налисники, і ставила з ринком на стіл (з ринкою тому, щоб я та Бабунця не подумали, що вони шкодують мені). І я їв стільки, скільки може з'їсти п'яти-шостирічна дитина, їв, скільки влізе, до відмови, тоді запивав посолодженим молоком, дякував їх утенько брався за кашкет, щоб часом не навинувся до хати дід Терешко. Вдома, ввечері чи й ще за дня, захогівши їсти, неминуно каявся, що мало з'їв — наїстися б так, щоб день-два бути си- тому. Та нічого не вдієш, доводилося чекати чергових одвідин.

Так тривало два-три тижні. Чи справді я вирихтовувався приходити такого часу, що дід Терешка не заставав удома, чи, може, він, попереджений тіткою Степанидою про мої боязнь його, свідомо на той час виходив з хати, але ці два-три тижні я його зовсім не бачив. Я поступово оговтувався, звикався з своїм станом, і вже сміливіше робив відві- зити.

Аж однієї неділі, одважно переступивши поріг дідової хати і вже наблизившись до самого столу, я лячно поточився назад: з печі звисали ноги діда Терешка. Тітка Степанида застерезливо переступила мені дорогу біля дверей, а баба Катря притьмом кинулась до печі виймати знайомі мені ринку з налисниками. Хвилина вагання — і я несвоєю ногами пішов до столу. Я храбрився, хотів показати, що діду мені зовсім не страшний, що я його не боюсь, а втім, їв

застрявала в горлі. А повернувшись додому, більше за ті рази каюся, що мало їв.

І, як навмисне, і других і третіх наступних одвідинах, заставав діда дома. Тільки першого разу бачив лише його ноги, а другого й третього — і голову: дід, коли я вже всідався за стіл, голосно позіхав — ніби прокинувся, а потім підводив голову, сідав, поставивши сторч коліна й обгорнувши рядом хвору ногу, і мовчки дивився на хату, на мене. Я ще почував до нього боязкість, відчуження, а втім, не такий він був мені вже страшний, як колись. Одного разу він навіть мене щось запитав.

Очевидно в нас ішло діло на примирення. Мабуть миру і зближення між дідом та внуком прагнули і тітка з бабою, бо вони намагались зав'язати нашу коротку розмову з дідом на довшу. І вже беззастережно до повного миру були підготовані мої четверті одвідини в присутності діда, коли жодної з моїх добродійок я в хаті не застав. Це був казус, досить несподіваний для мене, і ще більш неприємний. Дід Терешко не по літах хутко зліз із печі, вийняв ривку з налисниками, поставив, одгорнувши скатірку, на стіл і запропонував мені сідати їсти. Мнучи в руках кашкетика, я на хвилю завагався: на столі привабливо парувала вимріяна голодними днями страва і, з другого боку, в мені раптом з новою силою прокинулась ненависть до діда Терешка — не їсти з його рук. Вагання тяглося кілька хвилин і... я рішуче вискочив із хати.

...А дзуськи! Не діждеш ти, діду, мати упокорення, прибраним до рук сина тої, яка від твоєї куркульської вдачі загинула в молодості свого нерозквітлого віку, лишивши мене сиротою! Ненависті моєї ти не приспиш!

ВІДСТУП СМЕРТІ¹

I

Хуртовина й мороз
на початку тридцятого року.
Окуляри туманні
протирає
місцевий пропагандист.
Кожна яма під снігом
облудна й глибока —
йдеш
і раптом зі стежки
зникають плечі
й сліди.

Хуртовина й мороз!
Крізь диктові стіни
сніг струмком електричним
підходить до тіла мого,
сніг у горлі шкребе,
гарячим нігтем ангіни
і хрипить моє горло
наче в ньому вода і вогонь.

Хуртовина й мороз!
Замерзають в парткомі чорнила,
сніг у горлі моєму
і вітер струмками жбурля.
Та цього не злякаємось.
Тільки от
під розгойданим пилом
по упевнених „Кайзерах“
бетон скам'янів
і заляк,
не дійшовши до жил арматури.

¹ Цей твір є вільний переклад з російського „Отступления смерти“ Я. Городского. Іван Калянник зробив, як експеримент, цілком вільний переклад, порушивши розмір і окремі образи оригіналу.

ТЕЦ підводилась
тільки на кальці,
ні,
і в строках суворих,
і в нашій уяві іще,
та крутий вітролом
арматурі закручував пальці
і лягав на підмурки
непривітним січневим дощем.

Ой, мете, говорили
ой, чортова баба, мете,
от скрутити б її
і, в потужні затиснувши смоки,
наказати місити бетон,
щоб підводилась ТЕЦ,
щоб лежали
не тільки в уяві
накреслені
числа і строки.

ТЕЦ — ти серце заводу.
Ти підмурками тільки стоїш.
Ми ж будуємо тільки коробки,
де мертво застигнуть варстати.
Значить
гнати нас з Лосева треба
у такі прекрасні краї,
де знайшли б ми шляхи,
як тебе
у буран
будувати.

Партквитки відібрати
і кинути в лютий буран!

Що це?
Ні!
Розрахунки зими треба збити.
Хай безсоння устане,
як гаряча й законна пора.
Треба збити буран.
Але як?
Але як?

Сніг і вітер.
Ось прийшов інженер.

Через ночі кружляння і дим
безконечних засідань,
через білий
заплутаний віхоть,
він шукав, як і ми,
він шукав
для перемоги сліди,
він промовив:

—Тепляк,

як єдиний
нескривджений вихід.
Він цей вихід знайшов
по стежках
безконечних блукань,
він цей вихід знайшов
летючи
у притрушену яму.
Ми приймаєм його.
Хай свистить хуртовина важка.
Ми приймаєм його,
ми знищимо відступу пляму.

ТЕЦ — ти вранці почнеш
одягати дерев'яний кожух
і зростатимеш,—
навіть буран
підвладний
парткомівській волі,
бо тепляк, як межа,
і вітри
не стрибнуть за межу,
они будуть кружляти
безсилі і люті
у полі.

В хуртовину вийшов танок,
А тепляк пішов за ним,—
починався дружній ранок
будівничої весни.

Молодість соснових штурмів
скрегіт пилок, дзвін сокир,
молодість соснових штурмів
за роботу і за мир!

Інженер сказав:— готово!
Слово вірою пала,
інженер сказав:— готово!
І тепляк, як той палац.

„Кайзери“ вкотились дружньо,—
Нас підніс ударний ток,
„Кайзери“ місили дружньо
Нашу впевненість — бетон.

Ми сміялись. Ми співали
снів здобутий в боротьбі
і над нами підіймались
крила радісних побід.

Та зима не вщухала
облудна й страшна,
підступала вітрами
настирливо
люто,
безсонно.

Ніч злорадно гула
крізь дроти
і раптом
рвонулась до нас.
— На Аварію!
Хрипко
в мембранах лягло телефона.

Крізь ніч, крізь вовчі ями,
крізь арматури злість,
ми бігли люто й прямо
не чуючи землі.

Земля! Навіщо серце!
У серці жах заляк.

Рідкими дошками б'ється
по хмарах низьких тепляк.

Соснові ребра, безсило
падаючи, лягли,
хуртовина укрила
страшний і смертельний глиб,
де наші змагалися друзі,
роботу вели до кінця.

Ми продиралась в напрузі
не вірячи бачить мерця.

А смолоскипи сонцями
гойдались крізь чорний сніг.

Дошки стрічали гвіздками
напружність рук і ніг.

Пожежники прикипали
до лютої дошок німих,
наче в бою збивали
будівлі ворога з ніг.

Врятовані поруч з нами
йшли на смертельну гать
і смолоскипи сонцями
не стомлювались злітати.

А вранці
на голови наші важкі
в жалобі гримнуло:
— Геть шапки!

Вранці
мертві герої
в останній пройшли перевірці,
навіть вітер ущух,
затягнувши жалібний марш.

Тільки трое не чули
веселі струнки армавірці.
Тільки трое не бачили
облич під знаменами хмар.

Нам хотілося плакати.
Відступала
злютована

певність.
Нам хотілося плакати,
щоб когось
тепло

по щоді.
Тільки сліз не було.
Ми збагнули
велику нікчемність
наших сліз,
перед закликом
мертвих бійців.

Перед закликом мертвих
і живої стрункої будови,

випадковість не кине
нашу міць
шкереберть.
Перед ділом живих
і живим перевіреним словом
у засніжену далеч
відступала
поборена смерть.

ХУТІР СЕМЕНІВКА

Уже третій тиждень, як перший Краснопільський полк разом з легкопораненими і обозами першого та другого ряду розтягнувся на цілі верстви трактами Дону і гнав загоном білої армії.

Обабіч дороги валялися побиті польові кухні, обозні волатонні ящики, дохлі коні, обсажені зграями собак і вроння, а з землі витиналися ноги неглибоко закопаних трупів.

Плаский дінський степ був ніби посолений тонким шаром сухого снігу. Але морози були такі ж безвітрені, палючі, запеклі, як і ворог, що з своїми головними силами причаївся десь коло Аксаю та Ростова.

Попереду полку їхав командир Левицький, його ад'ютант Калашніков і політком Гордон.

Як велике мертве більмо виглядало спід сірих хмар мерзле бліде сонце. Всі вже скупили за сонцем, за чистою теплою постілью і за гарячою парнею. Але тижні важкі, тижні криваві ще тільки наступали.

Тут десь поблизу полк зустрінеється з кавалерією Шкурі з піхотою Олашова і найміцнішим офіцерським полком семіватівців. Сюди на цей форпост гуртували білі свої найкращі сили. Від цього бою залежав успіх цілого наступу на Ді. Але полк був послаблений тифом, частими шоками¹, ранами, що їх дістав в останніх сутичках з білогвардійською піхотою до того ще полк був утомлений, голий і босий.

На худих, запушених морозом конях похмуро сиділи всімсот вершників, занурившись у старі, потерті бурки, в потерті різнобарвні шинелі, верхи вислухували доповіді політкомів, часто чухали тіла твердими, брудними нігтями і, підмаввши вошу, довго тримали її на долоні та з непокоєм важко досліджували, чи звичайна та воша, чи може тифозна.

Головний медик полку, що лікував і коней, і кавалеристів, був двадцятитриохлітній Макаренко. В царській армії Макаренко був ротним фельдшером, але тут він усіх зпевнив, майже закінчив медичний факультет.

¹ Сутички між кавалерійськими частинами.

Вся його пересувна аптечка складалася з трьох великих бланшаних клізм, з пляшки йоду, тюку марлі та десяти фунтів квасців, щоб очищати коням шлунки.

Кавалеристи давно вже сумнівались у Макаренковій медичній освіті. Людина, що лікує всі хвороби самими тільки квасцями, не могла викликати багато довір'я. Але відколи стало ясно, що Макаренко не вміє відрізнати звичайної воші від тифозної, всі остаточно розчарувалися в його медичних знаннях.

Єдиний авторитет у справах тифу був ординарець Тарунін. З першого погляду він одразу визначив, що тифом цей кавалерист уже забезпечений і може заздалегідь обмінятися з Таруніним чобітьми.

Інколи його пророкування не здійснювались і кавалеристи тоді з нього глузували:

— Вгадав, як сліпий на стежку.

Але Тарунін уперто доводив, що та воша сірувата, розпухла і з цяточками під черевом—без сумніву була тифозна і такий першого гатунку. А коли цей хлопець не заразився, це тільки тому, що в царській армії він, напевне, добре наспиртувався, а до таких не прилипає навіть найгірша холера. Маєте доказ: він сам, Тарунін.

Поодинокі провали, однак, не зменшували його авторитету і кавалеристи були такої думки, що на пост Макаренка слід було б настановити Таруніна: поперше, знавець на тиф, подруге,—все ж козак, що виріс на коні і з кольору в очах може сказати, на що хворіє німе створіння.

Але Таруніна до медицини не вабило. Його пристрасть це—мінати коней, потягти десь цукор для виміненого коня й одружуватися в кожному селі, де тільки полк зупинявся, на два-три дні.

Тарунін був найкращий у полку співець, найспритніший танцюрист і жартівливий оповідач різних бойок. Завжди, веселий, безжурний торохтій, але сувора дисципліна в полку, точно розрахована тактика в боях ніяк не гармоніювали з його спрагою тільки до ризикованих дій. Завжди його вабило до одчайдушної, сміливої ініціативи, вабило чинити на власну відповідальність. І Тарунін був перший охочий піти в небезпечну розвідку, там він був вільний від найменшої дисципліни, там він міг покладатися тільки на свої здібності, на особисту сміливість і на власну відповідальність. Проте, в останній розвідці він ганебно осоромився.

Тарунін, Пшеничний і Куровський, ці трое найкращих розвідців, мали дізнатися, де перебуває штаб кавалерії Шкуро.

У село вони в'їхали перед обідом, зупинилися біля сільського шинку, завели дружню розмову з тамтешніми козаками і при цьому попивали самогон.

Раптом до села в'їхала білогвардійська розвідка. Пшенний і Куровський, хоч і на підпитку, скочили з коней і встали втекти.

Таруніна, дуже п'яного, місцеві козаки сховали в скир соломи, а коня вигнали в степ.

Присмерком, протверезившись, Тарунін довідався, в якій криниці він прикрому стані. Він непомітно підійшов до шинку, пиячили білогвардійські розвідачі, одв'язав їх осідланого коня і скочив на нього і тільки його й бачили.

Приїхавши до себе в полк, він розсідлав коня і знайшов у кобурі сідла кілька тисяч карбованців миколаївськими грошми, кілька пар діамантових сережок і чотири золоті годинники.

Про знайдений скарб він нікому не розповів, але помітив, що Тарунін їсть шодня смажених курчат, масло, п'є молоко і всім позичає гроші.

Підозра, що він когось пограбував, на допиті відпала, а за пияцтво під час розвідки він у присутності цілого полку дістав сувору догану і його перестали посилати в розвідку.

Засмучений, мовчазний, він кілька днів їхав у строю і в сподівався, що його все ж пошлють у розвідку. Але саме того дня вирішили у три різні напрями розвідувачів піти ескадрона, а Таруніна, найкращого розвідувача, знову не посилали.

По півдні командир Левицький його раптом викликав і наказав взяти з собою решту шість квартир'єрів, обслідувати найближчі села, а в одному з цих сіл забезпечити нічліг для полку.

Надвечір він повернувся веселий і доповів, що добре розвідав район, білих ніде немає, козаки ставляться дуже дружньо до Червоної армії і кілометрах у двадцяти від Тарганрогу він натрапив на хутір Семенівку. Однак, у цьому хуторі зможе ночувати тільки півескадрона, що пішов у розвідку, а для цілого полку наготовані квартири в селі, за кілометр від хутора.

— Але ж хутір, як лялечка, а шамовки на два полку вистачить.

Левицький викликав ескадронних командирів, показав їм карті село, де вони мають зупинитися на нічліг, а сам ад'ютантом Калашниковим, з політком Гордоном і з сім'єю квартир'єрами поїхав до хутора.

Їхали спроквола і гомоніли — Тарунін про сити вечір, що жде на них у багатому хуторі, Гордон — про комічні пригоди з свого життя.

Мовчати або спокійно сидіти в сідлі Гордон не міг. Навіть сидло було для нього ніби якась трибуна, а розмовляв він не тільки всім тілом і м'язами на худому, жовтавому обличчі, а й окуляри рухались на ньому, як живі.

Левицький струнко сидів на коні і похмуро дивився, як призахідне багряне сонце запалює сніг рубіновими іскрами. Праворуч на пояснілому, синюватому холодному небі вже висів повний, блідий місяць і ждав своєї нічної ваги. Левицький нервово здригнувся і ніби сам про себе запитав:

— А що чекає на нас завтра під цей час?

— Точнісінько те саме, що й сьогодні, — весело відказав йому Гордон, — точнісінько те саме, товаришу командир.

Левицький скося глянув на нього.

Чудна людина цей Гордон — за свої більшовицькі ідеї він багато років мучився на каторзі, поневірявся в Сибіру, передчасно посивів. Все молодий і завжди в такому піднесеному урочистому настрої, ніби ця запекла кривава боротьба для нього — найбільше свято.

Особливої приязні до Гордона Левицький ніколи не виявляв. Завжди йому здавалося, що Гордон дивиться на нього погордливо і мало довіряє йому. Гордон, певно, гадає, що він, колишній штабс-капітан Левицький, може зрадити. Але цеж безглуздя, з наймолодших років він був зв'язаний з революційними партіями, допомагав, ризикував, один з перших вступив до лав Червоної армії, а все ж завтрашній день для Левицького ще був як у тумані.

А для Гордона всі фігури закономірно розміщені на барвистій шаховій дошці життя, з спокійною певною посмішкою стежить він за кожним їх найменшим виступом; а ось Левицький, сповнений неспокою, ні на хвилину не сумнівається в перемозі над білими, але завжди його мучить думка: що ж буде завтра, після перемоги, якими шляхами піде життя і яке буде в житті його, Левицького, місце.

Недалеко хутора вони зустріли частину півескадрону, що пішла в розвідку. Де перебуває ворог, розвідка не довідалась.

— Коли посилають баб — дістанеш такі відомості, — в'їдливо буркнув Тарунін.

— А коли посилаєш доброго розвідача, то він напивається?

На ущипливі слова Левицького Тарунін тільки заскреготів зубами і з пересердя оперішив нагаєм свого коня.

— Я тебе навчу, як ходити в строю, білогвардійська стерва. Бачили, як витанцює.

Коли вони втрюх заїхали на подвір'я хутора, на них напали дві кудлаті овчарки. Кури, гуси, індики, бородаті голландські півні і відгодовані високі йоркширські свині зустріли непрошених гостей неспокійним гамором.

Теплою ситістю війнуло на них з домів, з хлівів, з веселого гомону свіських тварин.

Хвилину через п'ять до них підійшов приземкуватий, посивілий чоловік у високих чоботах, у літній бекеші і холодно, похмуро привітався.

— Це ви хазяїн хутора?

— Ні. Господар поміщик Пархоменко, я його управитель. Але що вам до того, хто тут господар, чи може хоче купити хутір?

— Про купівлю хутора, — всміхаючись, відповів Левицький, — ми поговоримо завтра. Сьогодні нам хотілося б перночувати і докладно ознайомитися з усіма перевагами вашого хутора.

— Який завбільшки ваш загін?

— Як хіть сто чоловіка, — спокійно збрехав Гордон, — тільки хлопці всі свідомі, чесні, і запевняю вас, що з вашого господарства ніхто нічого не візьме.

— Знаю, знаю, — похитував управитель головою, — кілька днів тому тут стояв білогвардійський загін, вони мені точнісінько те ж саме казали, але до самої смерті не забуду того погрому, що вчинили ці мародери в хуторі. То ось: про сотню чоловіка не може бути і мови, більше, як шістьдесят, я ні можу улаштувати.

Хвилини з п'ятнадцять не могли порозумітися. Гордон тим часом розповів комічну пригоду, що з ним трапилась на колишньому фронті, і при цьому обмацував управителя сміхотливим, але пронизливим поглядом поверх окулярів. Управитель, однак, уперся, що тільки шістьдесят і ні одного більше.

Коли, нарешті погодились, він суворо заявив:

— Як хочете зарізати свиню, чи десяток гусей, — кажіть, я сам відберу. Але коли ви мені заріжете породистого кабана, чи гуску, я буду вам такий самий ворог, як і тим білогвардійцям.

Кілька секунд Левицький мовчки споглядав, як управитель ходить по подвір'ю певною, дзвінкою ходою людини, що відчуває свою силу, знає вагу своїм словам.

— Старенький з характером, але здається наш.

— Різні курйози трапляються в житті, але довіряти можете йому так само, як кудлатим собакам.

Левицький знову скося глянув на Гордона і на губах у нього виринула ущиплива, глузлива посмішка:

— Чи довіряєте ви ще комусь крім стопроцентних пролетарів?

— Мало, товаришу командире, дуже мало. Калашніков, наприклад, нашої братіві, щоб вона тримала язика за зубами: загін складається тільки з ста шабель.

Коли потемніло, підійшла решта розвідачів, передали відомості з розвідки, поставили коней у теплій стайні, влаштувалися в окремих хатах, виставили варту і на подвір'ї закурилися польові кухні.

Тарунін уже встиг заприятелювати з огрядною куховаркою, сидів босий коло столу на кухні, гомонів, пив чай з варенням, а куховарка прала його дві пари білизни й онучі.

Тільки-но поїхав ординарець з останніми інструкціями для полку, до командирів підійшов управитель хутора, витираючи піт з лоба:

— Ну, ваших хлопців я, кінець-кінцем, улаштував і, здається, непогано. Шкода, що ви не повідомили опівдні, я б завчасно натопив баню. А тепер уже пізно. Хоч для вас, товариші командири, ванна готова. Прошу до хати.

Ішли довгим темним коридором, управитель все розповідав, скільки породистих свиней закололи в нього білі, яких шість рисаків вони забрали з конюшні і, між іншим, запитав: де улаштували решту сорок кавалеристів?

— Кілометрів дванадцять від хутора, — знову збрехав Гордон.

У залі на довгому, білою скатертиною вкритому, столі кипів пузатий самовар, навколо столу вишикувалися м'які крісла в білих чехлах, а з стін таємничо поглядали великі портрети, завішені синюватим тюлем.

Коло столу їх привітала висока ставна жінка з сріблом у волоссі. Її рожеве обличчя, її чорні палкі очі свідчили про прожиті роки в ситому, радісному спокої.

— Ось кожному з вас простирадло, рушник, але за мило вибачайте, білогвардійський загін, що стояв у нас кілька днів тому, забрав останній кусок мила.

Чемно подякувавши хазяйці, всі троє роздяглися і повісили на стінку шинелі з револьверами. Але непомітно Гордон знову бистро глянув поверх окулярів на хазяйку, на портрети під серпанком і назад одягнув ремінь з револьвером.

— У нас у хаті, — всміхаючись заявила жінка, — його ніхто не вкраде.

— У цьому я не маю найменшого сумніву, — почервонів Гордон, — але я вже так звик почувати його на боці, що без револьвера мені здається, ніби я знову цивільна людина.

— Коли б уже дожити, — зітхнула вона, — щоб зброя, заіржавівши, висіла на стіні, а всі, щоб знову були цивільні.

— Незабаром, незабаром, — чемно уклонився Калацініков, — дозвольте дізнатися ваше ім'я і по батькові.

— Анна Семьоновна.

— Протягом зими, Анна Семьоновна, закінчиться вся ця катавасія.

— Протягом зими? — кокетуючи, примружила вона ліве око, — щось не віриться. Надто повільно йде ваша операція.

— Коли хочете, щоб ванна прохолола, — втрутився управитель, то заведіть розмову з моєю песимісткою. Мадам, накажіть краще, щоб для товаришів приготували щось повечеряти... Прошу до ванни.

Натираючи спину Левицькому, Гордон гомонів, сипав до тепами і запевняв, що за вечір він мусить запаморочити голову Анні Семьоновні.

— Але, щоб ніхто з вас не заважав.

Раптом Калашніков закрутив крани ванни і намілено рукою затулив Гордонові рота.

— Чули?

Намілені, вони вдвох вискочили з ванни і приклали вухо до дверей.

— Щось трапилось? — запитав тривожно Левицький.

— Ц-цить.

Вони пустотливо скочили назад у ванну і Гордон по-всьому приклав руку до голови.

— Товаришу командире, у нічній розвідці ми почули дві молоді жіночі голоси, певно дочки. Прошу мене і Калашнікова відкомандирувати в розпорядження цих двох молодих і напевно вродливих дівчат, а вам, порядком безпартійної навантаги, наказується індивідуально обробити літню Анну Семьоновну.

— Дякую щиро за вашу увагу, але що вона дуже м'ясиста, а я здавна вегетеріанець, відмовляюся від цієї навантаги.

До зали вони ввійшли посвіжілі і в веселому настрої, але замість молодих дівчат коло вкритого столу застали Анну Семьоновну, управителя і якусь згорблену бабусю з обличчям сови, що одно тільки блимала очима і хитала головою.

— Ваше прохання, товаришу Гордон, задовольняю, — тихо буркнув Левицький, — ви командуєтесь у розпорядження цієї красуні.

Всі троє сміхотливо презирнулися, уклонились старенькій і сіли до столу.

— Ми — люди старого гатунку, п'ємо чай після ванни, а ви? — звернулася до них Анна Семьоновна, — закусите, чи спершу чай?

— Хто це такі ми? — почав управитель наливати чарочки. — Ти таки завжди була старорежимниця, але ж я, пробачте. Ще в 1905 року, коли вчився в агрономічному інституті, я трохи згрішив. Хоч, правда, серед цекістів я не терся, але за революційні промови мені показали на двері інституту. Попервах у мені запалилося нестримне бажання помститися на царських опричниках, але ж підвернулася тут Анна Семьоновна, потім одна дитина, друга, третя. Анно, де діти? У кімнаті? Ліда, Ніна, Муся.

З бічної кімнати вийшли троє причепурених дівчат, познайомилися з командирами і посідали до столу.

Коло Калашнікова сіла дев'ятнадцятилітня дівчина з довгими білими льоновими косами. Коло Левицького — кучерява блондинка з неспокійним поглядом шуліки, а біля Гордона — висока струнка brunетка років двадцяти чотирьох.

В її повному гідності тоні, в гордовитій розумній посмішці, що бриніла в круглих оксамитових очах і в кутках маленького примхливого ротика, Гордон відчув жінку, що

знає ціну своїй звабності, жінку, що вже встигла посмакувати життя, і вразити її не так то легко.

Лагідне світло зали, вино, радісні дзвінки жіночі голоси стерли серйозність навіть з обличчя Левицького і на деякий час перервали його напружені думки про те, якими шляхами піде життя після перемоги над білими, що жде його в наступному соціалістичному суспільстві, де залишається тільки завод і науково-дослідні інститути марксизму і не буде ні армій, ні держави.

Після кожного бокалу вина він ставав веселіший, балаку-чіший, жартівливіший.

Як подали вечерю, управитель завів розмову про становище на фронтах, про настрої казаків і на яких принципах побудована Червона армія. Але Анна Семьоновна, щоразу перебиваючи його, все хотіла довідатись, чи то йдуть сюди поодинокі невеличкі загони, чи таки солідна армія, що спроможна покласти край білим:

— Вся біла армія аджеж перетворилася на велику банду грабіжників і, на жаль, офіцери—не кращі від солдатів,— додав управитель.

— Не всі,— встряла в розмову блондинка,— саме ті, що цими днями стояли тут, такі веселі, дотепні...

— А до того, ще такі нахаби,— усміхнулась чорнява Ліда.

— Нахаби? Так само, як і всі чоловіки.

Командири добродушно запротестували проти такого наклепу на всіх чоловіків, а Гордон почав оповідати анекдоти.

Увесь час старенька не одвертала від нього свого погляду, все бімала, трясла головою і з скам'янілим обличчям слухала, як Гордон сипле анекдотами.

Анекдоти його були яскраві, барвисті, а розповідав він мальовничо, жваво, неначе різбив мініатюрні статуетки. Навіть Левицький і Калашніков, що були загартовані його досить набридливими анекдотами, і то реготали після кожного дотепу. Нікому, однак, не спало на думку, що, розповідаючи анекдоти, Гордон безперестану стежить за дівчатами, що непомітно мішають вино, з горілкою і водночас міркує над тим, що дівчата ні найменшою ризикою не схожі ні одна на одну, ні на своїх батьків.

Наприкінці вечері Анна Семьоновна і управитель взяли стареньку під руки і десь з нею зникли.

Дівчина з льоновими косами підсіла до піаніна і почала награвати вальс. Левицький полинув з блондинкою по залі, а Калашніков схопив замість дами біле крісло.

— Ви танцюєте?— звернулась Ліда до Гордона.

— Як ведмідь, але якщо ризикните, я готовий.

Проте, від перших кількох турів йому закрутилася голова і Ліда полинула в танці з Калашніковим.

Гордон подався залом до бічних кімнат і вийшов на двір'я довгим темним коридором у другому флігелі. Як неспокійне передчуття охопило його.

Армійці сиділи в хатах, їли, читали, грали в карти. Задши ноги на стінку у короткого дерев'яного ліжка, лежав рунів, курив, розповідав жартівливі байки, а куховарка, почувшись, гладила його волосся.

Хвилин п'ятнадцять виступав Гордон подвір'ям, ревізував усі пости, наказав поставити караул в коридорі другого флігеля. Незрозуміле важке передчуття його не покидало, а до зали він вернувся з усмішкою на устах.

Левицький і Калашніков пили з дівчатами на брудершаді декламували і співали.

Ліда зустріла його з бокалом вина і запропонувала в імені повсталих жіночих мас випити за швидку перемогу, коли не на цілій земній кулі, то хоча б у селах, що в суспільстві з їхнім хутором.

— Я б охоче випив, але я вже зарядився, — показав вказівним пальцем на горло.

— Єрунда, зарядився. Скажіть, що ви йдете проти вождів мас і тоді знатимемо, що ви липовий більшовик. Чи можете вам набридло гайнувати час з легковими буржуазними паняками?

— Та що ви, що ви. Але я втомлений і хочу спати.

— То візьмемо цю заяву до уваги, чи може проголосуємо? Хто проти? Право голосу мають жінки і чоловіки.

Всі піднесли руки.

— Бачите? Маса проти, але, беручи до уваги сиве волосся і великі заслуги перед революцією цього громадянина, пропоную уповноважити мене показати йому почивальню, — взявши Гордона під руку, вона завела його до великої неосвітленої кімнати, посадила на гойдалку, а сама заходилася готувати постіль на широкому нікельованому ліжку.

— Прохолодкувати.

— Тут ми спимо тільки влітку, через те ми не встановили навіть подвійних вікон. Але вас, мабуть, зігріє ваш більшовицький темперамент. Скажіть мені, товаришу, щиро, — звернулася вона до нього, сідаючи на ліжко, — невже з цією купкою кавалеристів ви мрієте перемогти білих, чи за вами йдуть солідні сили?

Але не діставши від нього ясної відповіді, вона почала малювати яскраві картини, як глибоко деморалізовані білі нема в них і згадки про дисципліну, кожен солдат — мародер, кожен офіцер — п'яниця, наркоман, без найменшої віри в те, за що він іде проливати кров.

На кілька хвилин вона замовкла, простяглась на ліжку, заклала руки під голову і тихо почала скаржитись на довгі сумні дні і місяці, що вони змушені проводити на цьому за-

недбаному хуторі. Сьогодні білі, завтра червоні. Білі підозрівають їх, що вони більшовицькі настроєні, червоні мабуть підозрівають їх, що вони таємні білогвардійки. Ось уже два роки, як вони перебувають під перехресним вогнем і цього року їм, певно, знову не пощастить вирватися назад до університету, де вони вчилися.

У вікна заглядав повний місяць, відбивав на підлозі тінь рами і сповнював кімнату срібним синкватим світлом.

Попервах з зали ще допливали звуки радісного сміху і співів, але потроху вони дедалі більше вгамовувалися і в таємничій тиші кімнати, неначе застигла луна Лідиного важкого, пригніченого настрою.

Раптом поблизу щось упало.

Ліда рвучко підхопилася і почала неспокійно прислухатися.

— Ваші товариші, певно, випили зайву чарку і дурниці роблять. Одну хвилинку, я зараз повернуся.

У Гордона знову прокинулися важкі передчуття, але перше, ніж він устиг зосередитись думками, Ліда повернулася назад з тарілкою яблук.

— Що там трапилось?

— Папа в темряві наразився на крісло і перекинув його, — байдужим тоном відповіла вона і знову лягла на ліжку: — ваш командир, певно, колишній актор, він одно тільки декламує. Візьміть яблучко.

Хвилин двадцять вони знову гомоніли про прочитані книжки, про театр, Ліда розповідала, як вона кілька років тому раптом виявила в собі великий малярський хист. Пооббивала двері всіх художніх шкіл, але ніде не хотіли визнати її здібностей.

Розповідала вона з гумором, але в її голосі Гордон відчув якийсь дивний неспокій.

Раптом знову щось упало.

— Що там робиться? — знову підхопилася вона, — пробачте на одну хвилину.

Тільки-но вона вийшла з кімнати, Гордон навшпиньках підбіг до других дверей і вийшов у довгий темний коридор, але, ступаючи, він за щось зачепився і упав.

— Караульний, — тремтячим голосом гукнув він, — караульний.

Відповіді не було. Невже караульний начальник не поставив тут нікого, чи це може інший коридор?

Задубілими руками він почав обмацувати все довколо себе і наткнувся на людину з гарячою закривавленою розбитою головою.

Все стало нараз зрозуміло.

Він вийняв з кобури револьвер, поклав його в кишеню, зайшов назад до кімнати і став коло вікна.

Довгі тіні голих вітів у засніженому саді лежали, як пучки простягнені до чиеїсь горлянки. Левицького, Калашнікова чийсь таємничі пучки, мабуть, уже знищили. Червоноармійці певно, вже розбродили. Незабаром смерть вдереться і сюди до нього в кімнату. Уже чути кроки під дверима.

Не виймаючи руки з кишені, він стиснув револьвер, стиглим поглядом втопився в двері, а перед очима — камераторської тюрми, невеличке село в Єнісейських тундрах, куди він був засланий, а біля вузького кравецького варштату довгасте жіноче обличчя з сумовитими очима оленя.

Але Ліда зайшла, приспівуючи. І знову простяглася на ліжку.

— Ваш командир не тільки актор, а ще й нахаба. Фі, жіночому товаристві п'яний в сто разів огидніший... Але чому ви так засмутнішали?

— Смутний? Нічого подібного. Але місячна ніч і важкі настрої трохи вплинули на мене.

Він підсів до неї край ліжка і, гомонячи, тремтливою рукою почав ніжно гладити її волосся, щічки, шию, але ввесь прислухався, чи не лунають ще кроки за дверима.

— Сподіваюсь, що ви не збираєтесь копіювати вашого командира? — схвильовано запитала його Ліда.

— Я ж не можу декламувати, — тремтячи, відповів Гордон.

— Тоді сідайте краще назад на гоїдалку, ще може папа ввійти, чи сестри.

Але Гордон раптом з нелюдською силою схопив її за горло. В першу хвилину вона рвонулася з ліжка, але зразу ж назад упала, роззявивши рота і вирячивши очі.

Він похапцем застромив їй в рота носовичок, перевернувши долі черева, і рушником, що висів на ліжку, зв'язав їй руки, а сам навшпиньках почав відступати. Однак негайно ж вернувся і ремнем, на якому висіла кабура револьвера, стягнувши їй ноги і прив'язав до нікельованого ліжка.

Все тіло йому вкрилося холодним потом, руки й ноги тремтіли, серце десь ніби зникло і тільки кров шугала, гулюючи біля у вуха аж до глухоти.

Обома руками він рвонував вікно, тихо виліз, навпочепки поплазував до паркану сада і перескочив.

У високому беззоряному небі — перемерзлий місяць. А над довгі гони і кілометри — порожній мертвий степ.

До шляху він все йшов навшпиньках і щохвилини оглядався, але ніде не помічав вартових, ні дозору, ні патруля, що мав підтримувати зв'язок з полком.

Вийшовши на шлях, він побіг. Мороз обпалював некриту голову, вуха, ніби залізним корсетом охоплював упріле тіло. Але Гордон все мчав, а в голові — одна жахна думка — чи встигне він добігти до села перше, ніж винищать цілий підрозділ ескадрона, чи ні.

Раптом з долини виїхав патруль.

— Стій! — гукнув Тарунін і, пильно вдивившись, упізнав Гордона.

— Товаришу комісарє, щось трапилось?

— Жени щосили в село і приєди сюди два ескадрони, ми вскочили в білогвардійську засідку.

— Засідка? Ах, мерзотники, на, — кинув він Гордонові свою папаху і патруль помчав назад шаленим кар'єром.

Ті кілька хвилин, що Гордон стояв під горою і натирав снігом відморожені вуха, здалися йому довгими годинами. За його підрахунком два ескадрони давно вже мали виїхати, але досі ні тривоги, ні луни кінського кар'єру.

Раптом у долині пролунав трикратний залп. Гордон здригнувся і з завмерлим серцем вибіг на горбок.

Як чорна пляма на вкритому снігом степу лежав хутір, темний і німотний. Тільки вітер, налетівши раптом, морозно загав у телефонних дротах, неначе доніс сюди останнє зігханнє розстріляних.

З морозної тиші, зростаючи, почав вилуплюватися напружений шум, і Гордон побачив, як в далині суне густа чорна лава, суне дедалі ближче і ближче.

Ошалівши від радості він призивно змахнув руками і раптом осліп. Таке саме з ним трапилось, коли він проскочив крізь ворота, тікаючи з каторжної тюрми.

Знову прозрів він тільки тоді, коли два ескадрони вже стояли біля нього і розгарячені коні дихали на нього прискореним трепетним диханням.

Він скочив на коня Таруніна, наказав одному ескадронові оточити хутір з флангів, а сам з другим помчав уперед.

Зачувши команду, коні відчули, що бій близький і, підтягнувши животи, задерши голови, нашорошивши вуха, простяглися в шаленому кар'єрі.

До хутора ескадрони примчали, давши залп у повітря. Зскочили з коней і з рушницями в руках, несамовито вигукуючи „здавайсь“, вони вдерлися на подвір'я.

Недалеко воріт лежало чоловік з десяти розстріляних. Трохи далі — хто босий, хто в білизні — стояли решта червоноармійців і, мабуть, чекали на смерть. Але, побачивши прибулих, вони кинулися на білогвардійців і почався оскажений бій нігтями, кулаками прикладами.

Вже після того, як зібрали всіх полонених, Гордон з ескадронними командирами зайшов до зали.

Синій з моту ком на шиї лежав Калашніков, задавлений біля піаніна. На ідлозі сусідньої кімнати видно було Левицького, зв'язаного, з розбитою головою, з виряченими очима і з газетою в роті.

Тільки-но його розв'язали і витягли газету з рота, він глибоко віддихнув, довгим тупим поглядом глянув на всіх і мовчки заплакав.

Занурившись у хутра з темними закам'янілими обличчями похнюпившись, сиділи в останній кімнаті управитель, Анна Семьоновна, трое дівчат і стара. Так само, як і на вечір, вона й зараз дивилася очима сови, блимала повіками і трясла головою.

— Ну, герой п'ятого року, — звернувся Гордон до управителя, вийдіть, будь ласка, до армійців і розкажіть їм, як ви виступали з революційними промовами, а ви. дами, продекларуйте їм вірші, що чули від командира Левицького.

В тиші залунали повільні важкі кроки і хлипання дівчини з льоновими косами. Стара, видно, щось відчула. Вона перестала моргати і трясати головою.

— А вона? — звернувся хтось із запитанням до Гордона.

— Хай її, — махнув він рукою.

В колі армійців стояло чоловік сорок офіцерів, коло кухні Тарунін бив гладку куховарку.

— Тарунін, — загрозово гримнув Гордон на нього.

— Ні, подумайте тільки, годувала пиріжками, частувала чаєм з варенням, а про білих мовчала. Ах ти, стерво, — загибив він їй востаннє в пику і ударив ногою в живіт так, що вона впала.

— Тільки трохи далі від шляху, — наказав Гордон одному з ескадронних командирів.

— Полонені, ша-гом арш.

Управитель перехрестився, перехрестив Анну Семьоновну і кроки морозно заскрипіли в повітрі.

Біля воріт Ліда раптом повернула голову і з ненавистю глянула на Гордона.

Згорбившись, хвилин п'ятнадцять стояв Гордон заціпенілий коло розстріляних червоноармійців і не міг відтягти від них засмученого погляду.

Раптом далечинь знову стевулася від трикратного залпу. Гордон здригнувся і полою френча хапливо почав витирати окуляри.

Світало.

З євр. перекл. Е. Райцин

1933 рік

ВІДПОВІДЬ ВОРОГАМ

Як сонце є сонце й земля є земля —
Більшовицьке по праву ми носим ім'я.

Ми можем провчити і провчимо
Всіх зміїв, чужих і своїх, все одно.

Тож хай закипає в них злоба і шал,
Нехай нависає хоч тучами жал

З отруйним жаданням крові і костей —
Ми камінь піднімем для стрічі „гостей“.

Цей камінь — наш край, весь в огнях і квітках
Й всі руки його — одна бронерука.

Як ворог — отрута, отрути одгон —
Димами наш племінь задушить його.

Як голови їхні — сталевий шолом —
Зіятиме в кожній з них чорний пролом.

Ні, ми не раби, ми не плетиво лжі,
Прийшли ми назавжди і будемо жити.

І будемо жити. Хай змії сичать —
Ми знаємо, як їх у себе стрічать.

З євр. перекл. І. Дніпровський

АРН ЛІБЕРМАН

УРИВКИ З ІСТОРИЧНОГО РОМАНА

Викладача Гречанінова пораяв Віленській рабинській школі злої пам'яті Муравйов, що задушив польське повстання 1863-го року.

У Вільні згодом збудували на честь Михайла Миколаєвича Муравйова чудову каплицю, що вся сяяла золотом. Побожні христіани, проходячи повз неї, вклонялися до землі.

Побожні христіани й не знали, що цей пам'ятник збудовано на пошану губернаторові за те, що він жорстоко задушив тисячі революціонерів.

Учитель Гречанінов брав, мабуть, участь в одному з карних загонів проти повстанців. Була гадка, що він мав почесну грамоту не тільки від Муравйова, а й від самого Александра другого.

Колись, багато років тому, Гречанінов намагався стати актором на імператорській сцені; йому не пощастило, і він пішов іншим шляхом робити кар'єру. Від акторського минулого в нього залишилася звичка голити обличчя до блискавки.

Він сам добре пам'ятав, що в тутешньому краї є ті, що прагнуть розскубити пір'я в золотого російського орла.

Учительську кар'єру він якраз поклав почати у Віленській рабинській школі.

З євреями в нього було пов'язано поняття про щуку.

Дуже він любив, бувало, остюками колоти учнів:

— Євреям дуже до вподоби щука, бо вона найближчий родич їх: єврей — на суходолі, а щука — у воді.

Цей злий жарт звичайно збували мовчанням — його боялися. Крім того, школярі-рабиністи дуже кульгали на російську мову, тому й не дуже їм було до вподоби мати справу з навчителем, що завжди може нашкодити.

Надто від Гречанінова терпів 40-річний школяр Шапіро.

Шапіро прибув з якогось далекого містечка, із напівзакинутого ешибота, що залишив на йому багато ознак забитості й пригніченості.

Низенький, із повним обличчям, що здавалося розпухлим, борода — не борода: по деяких місцях росло волосся, жовте

розпатлане волосся: до того, він ще був короткозорий; шкла окулярів брудні, дрогоки окулярів зелені й заіржавілі. Шапіро одягнений був, як типовий волоцюга і жебрак з далекої глушини. Тільки охоту до вчення мав Шапіро! Здавалось часто-густо, ця людина спроможна ламати залізні мури, щоб досягти своєї мети. Головним чином знався він на гебрайській мові, на Гемарі, граматиці, географії. Він уже вчився в старшому класі, проте російська мова йому не давалась. Шапіро в великими труднощами вивчив граматику Востокова на пам'ять, можна сказати, що на питання щодо граматичних правил він міг відповісти зі сна, але таке нещастя!—вимова, специфічна єврейська вимова нівечила й перевертала всі російські слова, що зходили з уст Шапіра.

І яких тільки заходів не вживав Шапіро, щоб змінити свою вимову! Він не тільки розмовляв російською мовою, навіть листи додому, до дружини, в далеке містечко на Поділлі він писав по-російськи.

Раз якось він одержав свого ж листа назад з проханням перекласти його єврейською мовою, бо навіть аптекар, найкращий знавець у містечку, не розуміє, мовляв, значіння слів.

Товариші читали цього листа і дійсно дивувалися—російські слова, глибокі, теплі: відкіля вони беруться в Шапіра? Але ж читати їх, вимовити їх Шапіро не був спроможний.

З нього саме більш, ніж з кого глузував Гречанінов. Коли він викликав Шапіра, і той відповідав не так, як слід, він вмить вигинав свою тонку постать у бік учня і з його тонких-тонких губ падало:

— У вашому Бердичеві так розмовляють по-російськи? Гречанінов ховав свої хитрі очі за тонкими окулярами й тому школярі рідко коли мали можливість схопити погляд вчителя. Одне тільки вони добре розуміли: Гречанінові очі повні глуму, повні гіркої дурманючої жовчі.

І йому промовчували.

Шапіро був низенький. Тому він у класі бувало ховався, втулювався в чорну парту, за якою сидів—і його майже не було видно.

Коли Гречанінов хотів його спитати, викликати, він підводився бувало ізза жовтого столика, становився навшпиньки і задирав темні окуляри:

— Шапіро сьогодні не прийшов?

Шапіро ще більше тулиться до чорної парти.

— Ви рудий, Шапіро, а руде на чорному дуже видно,—глузує Гречанінов.

Шапіро тоді підводиться й має вигляд розпатлої, розм'ятої миші, що її кіт шойно випустив зі своїх пазурів.

У Гречанінова була така пристрасть: йому дуже подобались якінебудь вірші, особливо яканебудь байка дідуса Кри-

лова: так ото, щоб її розподілити між дієвими особами, і школярі розказували цю байку в дії.

Можливо, у викладача російської мови це походило з дивної пристрасті до театру, до акторства, у всякому школярам Віленської рабинської школи доводилось охотчи неохотою задовольняти цю Гречанінівську пристрасть саме для того, щоб розважити клас, вчитель за одну з дієв осіб обирав Шапіра.

У класі стоїть сіренький зимовий день. Запітнілі шибки свідчать про мороз по той бік вікон.

У класі жарко натоплено, тихо, як завжди на Гречанінівських лекціях.

Високий Гречанінов цибає по класу: не цибає, а марширує, — хто зна, може йому згадуються його „походи“, що проробив з армійськими частинами проти повстанців, його кроки гучно лунають й, тремтячі, вдаряються об шибки.

— Грінберг, ви будете за слона, а Шапіро — за Моську, а до того ще авторові слова теж скаже Шапіро.

Увесь клас аж заколихався. Почувалося, що зпід Гречаніновських темних окулярів дхне якимсь жовчно-лютим дихом, і в його швидкому маршируванні по класу відчувається якийсь окремий настрій.

І ось учні побачили, як Грінберг стоїть уже напоготов біля жовтого вчительського столика.

Грінберг, молодий учень 15 років, уже, вичікуючи, поглядав на парту, за якої повинен був вийти гладкий Шапір.

Але Шапіро не квапився.

Знайшлися такі, що завше охочі до веселих видовищ, вони квапили Шапіра:

— Вчитель чекає.

— Чого ти так довго лаштуєшся?

Гречанінов стояв обличчям до вікна. Тут він вмить повернувся до жовтого столика, і коли побачив, що стоїть один тільки Грінберг, зараз спитав:

— А де Моська?..

Дехто з учнів зареготався, але були і такі, що задушили в собі ремство, яке, стискуючи, підступало під горло.

Бідолаха Шапіро вже стояв біля столика, навпроти молодого веселого Грінберга, що мав бути за Криловського слонина.

Шапіро не пам'ятав байки, але Гречанінов виказав до учня майже якусь учительську ласку і наказав дати йому книжку. Шапіро втопив свої короткозорі очі і читав. Повне його обличчя тряслося і почервоніло, як буряк.

Душили в собі сміх. Інколи десь на якійсь парті було чути придушений регіт, що здавався якимсь зляканим і загубленим у напруженій тиші, але коли дійшли до речення: „Ай Моську знають вона сильна, що лаєт на слона“, то Шапіро зі своїм розламаним, прибитим голосом ніяк не спромігся прочитати

слово Моська, і у нього вийшло Мошке, через ш. Скільки він не мучився, скільки він не обточував цей звук, проте у його ріденьких зубах все ж таки звучало те саме: „Ай, Мошке“. Регіт зник, але всі очі звернулись зовсім не на Шапіра, а на широкоплечого високого викладача російської мови, що його тонкі уста з такою насолодою точили: „Мошке, Мошке лаєт на слона“. Вони не почували, що Гречанінов тут розумів — „Росія — це наймогутніший слон, на нього брешуть...“ Гречанінов сам перебив свої високі думки гострим вигуком:

— Сідай, — і поставив у журналі одиницю.

Через хвилину він підвів окуляри з журналу:

— Моська це теж, що Мошке!

По партах його жорстокий голос пролунав на різні глумливі тони і болюче вразив свідомість деяких школярів.

Тут пролунав дзвоник.

Гречанінов, своєю звичкою, глянув на свій годинник і подався.

Коло дверей Ліберман насмілювався його спинити.

— Олексіє Петровичу! — і Ліберман загородив йому дорогу до дверей.

Гречанінов вдає, ніби то нічого не знає, і прямує далі.

— Олексіє Петровичу. Ви втікаєте! — і Ліберман хриплато зареготав, показуючи свої міцні зуби.

Викладач подивився в Ліберманові гарні очі, тепер наповнені гнівом. Рішучим рухом Ліберман вхопив учителя за лікоть і відвів його в бік. Деякі школярі це помітили і дивились їм услід.

— Олексіє Петровичу! — ви не вмієте поводитись, як слід, і ми вас навчимо, — запам'ятайте це.

Гречанінов аж затрусився, м'язи на його гладко виголеному обличчі налилися гулями, червона фарба виступила на щоках. Він швидко озирнувся, чи не почув хто, що йому сказав Ліберман; переконався, мабуть, що ніхто не почув, змірив сміливого школяра гірким жовчним поглядом, і попрямував далі до вчительської кімнати.

Навколо Лібермана виріс гурток.

— Що ти йому сказав?

— Він готовий був з'їсти тебе очима.

Ліберман нічого не відповів.

Гречанінов, стояв у залі серед гуртка рабинчуків і з пихою розхвалював:

— Найкращі знавці російської мови в мене: Минор, Гасман і Ліберман.

Цих трьох школярів якраз не було в гуртку. Озиралися по боках, шукали очима; один із кола вмить кудись побіг, щоб привести сюди.

Гречанинов тим часом знов пихливо блиснув своїм гладко виголеним обличчям і додав, підвівши пальця з товстим перстнем:

— Ось, вчіться в них вимові.

Школярі заздрили. Вони знов озирнулись, вони бажали глянути на щасливі три прізвиська школярів, які всі були відсутні.

Гречанинов уже подався до вчительської кімнати, коли тут побачив, що один тягне всіх трьох — Минора, Гасмана й Лібермана, а вони ідуть за ним так неохоче, наче сторонні.

— Ходім, — школяр тягнув їх, — ходім, і хай ваші уші сприймають вчителеву похвалу.

Гасман, школяр помірного зросту з веселим обличчям, рванувся до школярського кола, зараз повернувся, вхопивши їх, сам нахилився всім своїм рухливим тулубом уперед.

Гречанинов став у позу, ніби то в п'єсі, що він колись раз брав участь, і чекав: щоб усі вгомонились, — тоді він і раз висловить уже раз сказане.

Але не так скоро вгомонились.

Ліберман став позаду веселого Гасмана і сердито, серйозно й сумирно позирав на товариське коло.

Той, що побіг кликати трьох, просився у вчителя:

— Олексіє Петровичу, скажіть їм те, що ви нам сказали.

Гречанинов поважно підкинув окуляри, і вони рванулися гори, наче високо взята нота.

— Да-а, да-а.

І тихо...

Гречанинов зробив потрібну паузу і потім:

— Так... я вас тут хвалив, але ви не заносьтеся.

І подався до вчительської кімнати.

Товариське коло загуло кількома голосами, і вмиг не залишилось нікого навколо трьох щасливців.

З цих трьох Минор теж побіг геть, і залишилися тільки Гасман та Ліберман. Тоді Гасман нишком промовив:

— Пам'ятаєш, Лібермане, про що я з тобою розмовляв?

Ліберман заперечливо хитнув головою.

Гасман нагадав:

— Що ми повинні піти на юридичний факультет...

Ліберман мовчав з хвилину; потім промовив твердо, рішуче:

— Але ж мене не цікавить юриспруденція.

Гасман жовчно, зі всім своїм заперечливим виглядом, розгнівався на товариша:

— А що ж, хіба медицина? Єврей знає тільки медицину.

— Чому ти гадаєш, що медицина? — протестував Ліберман, розшукуючи трохи спала, і це його мабуть примусило знову, трохи обміркувавши, сказати:

— А втім, правду кажучи, я ще не визначив.

Гасман намагався знов зацікавити товариша довгою тирадою, але тут пролунав дзвінок і обидва подались до темного

коридору, туди, де класні кімнати вже почали наливатися тою стриманістю, яка властива для кімнат, де є багато людей і повинна бути тиша.

Перед входом у клас Гасман потягнув Лібермана до себе і нишком сказав:

— Я тобі щось звірю — тільки ша, мовчи! — Ліберманові очі наповнилися зацікавленням.

— Що саме?

— Пізніш, пізніш.

І дійсно, під час перерви Гасман гукнув Лібермана, повів у куток і спитав:

— Кажи, чи будеш ти юристом, чи ти не хочеш? Щодо мене, то я дуже хочу. Але принаймні тебе цікавлять душевні переживання злочинця?

У Лібермана аж плече смикнулося; він не знав, що й відповісти, і це аж розсердило Гасмана.

— Ти — наче немовлятко: не розумієш; ну, з дійсністю хочеш ознайомитися?

— Хочу, — злетіло мимохіть з Ліберманових вуст.

— Завтра вішають польських бунтарів.

— Відкіля ти знаєш?

— Випадково дізнався. Ша! — і Гасман озирнувся навколо. — Я йду дивитися: як майбутнього юриста це мене цікавить. Ідеш зі мною?

У Лібермана обличчя палахкотіло. Червоні плями мінілися й бігали від очей до щок і від щок до очей. Він залишив товариша і побіг геть.

Гасман так і стояв далі. Він дуже шкодував, що розповів Ліберманові: Ліберман все одно не буде юристом.

Кілька разів того дня товариші зустрічалися, але про це більше не згадували. Коли Гасман вже одержав від шкільної адміністрації дозвіл, щоб піти до міста, його все таки потягло до Лібермана. Він його розшукав і вимовив таким улесливим тоном, що відмовити йому було неможливо:

— Я йду тепер, Лібермане, а завтра зранку прийду за тобою.

Ліберман не згодився, але й не відмовився.

Гасман додержав слова, і назавтра зранку він прийшов до Лібермана додому.

Обоє подалися до Шніпишка, старого Віленського передмістя.

Ліберманові вже довелося колись бути в цій частині міста, де від загнутих хребтів будинків тхне такою тугою, де все нагадує про злидні й нужду.

Гасман не давав Ліберманові надто роздумувати і квапив його.

— За кладовищем буде виконано езекуцію. Трохи пізніш це місце оточуть і нікого не підпускать, тому йдемо швидше. Гляди, вже сонце сходить.

Ліберман по тротував. Гасман впливав на нього своїм перебільшеним зацікавленням і своєю наполегливою впертістю. Було ще досить холодно. Рабиністи тулилися в свої теплі пальта.

Вони подалися до кладовища й почали зазирати через розшиті дошки старого, потертого, пооблупленого дубового низького паркана.

Жодної живої істоти навколо.

Передрання блакиті, що попереджує про наступний день, самітне світло далеких поодиноких тремтячих зірок.

Ліберман трусився з холоду. Бачучи, що його супутник видряпується на височенне дерево, і він здерся за ним. Пальці щохвилини чеплялись за вузьке гілля. Він відчеплявся і дерся далі. Понад його головою стримів Гасман із висунутою наперед головою. Гасман щось до нього тихо-тихо говорив, але він не чув нічого. Якесь гілляка з хруском зламалася і прорізала тишу стогнучим звуком.

Ліберман ставить вище ногу, видряпується вище—ближче до Гасмана і випитує в нього нетерпляче:

— Що ти казав, Ноте?

— Дивись!—і Гасман тихо показав йому рукою.

Зовсім близько, поза парканом, метушилися якісь люди в військовому одязі; звідкілясь підвозили стовпи, стовбурні дошки і, мабуть, заходились зводити шибеницю.

У Лібермана в очах потемніло.

— Ноте, Ноте, де?—і він торкнув Гасмана.

— Що ти хіба сліпий, не бачиш?—промовив захоплений Гасман, навіть не повернувшись до свого сусіда.

На двох речах піймав себе Ліберман: поперше, на тому, що в нього так рябіє в очах, що він аж загубив перспективу; подруге, що він уже декілька разів кликав свого товариша на ім'я,—ніколи він цього не пам'ятав. Раптом Ліберман учув жагучу близькість до свого сусіда і зрозумів: це трапилося так тому, що вони спільно опинились за свідків такої жахливої події.

Ще більше розвиднілося: блакитні жили дня повітлішали, доспіли й набули кольору ясного ранку.

Обидва товариші бачили далі, як під'їхала якась чорна карета зі швидким покvapливим гуркотом колес; звідтіля вивели трьох закутих у кайдани; жандар одімкнув кайдани з їх рук і ніг і з якоюсь улесливою незручністю поставив їх перед височенною людиною, що тримала в руках папір.

Видно було яскраво, як ранковий тиховій рухає папір і пригинає його до рук людини. До Гасмана і Лібермана долинало, як читець ляснув по паперу, хотів розгладити його, щоб зручніше було читати.

Ліберман здригнувся.

Потім до засуджених на страту наблизився католицький ксьондз, до кожного з них нахилився, щось промовив. Ко-

жен з трьох зустрівся віч-на-віч з щойно зведеною шибеницею, що стояла німа, замкнута насупроти вже денної блакиті.

Ліберман придивився до одного з них: шляхетне вузьке обличчя було молоде і свіже. Ще довгі роки потім Ліберман не забував ці великі брови юного старика, довгі роки.

Після того, як ксьондз відійшов від них на кілька кроків, якась рука подала катові знак почати.

У Лібермана знов в очах потемніло. Якась могутня сила на цей раз, наче навмисне, розгорнула їх і примусила: гляди, дивись, запам'ятай. Гасман, наче в повітрі висів, не почувачи навіть Ліберманового дихання, що йшло на нього гаряче: він тільки чув, як з вуст Лібермана вилітають якісь розірвані шепотіння — тихі, задушені, безглузді:

— Ноте, бачиш, Ноте!

Назустріч ранковій, ясній височині вже маячило одне тіло. Ноги, дві ноги, прагнули наблизитися одна до одної своїми колінами, своїми задніми частинами, наче хтось намагався оці дві ноги, що завжди були близькі одна з одною, розрізати в останні хвилини їхнього теплого, гарячого співжиття. І вони притулювалися одна до одної, ці ноги, гаряче, в останнє.

— Ноте, Ноте...

Коли це тіло вже висіло, прокурор сердито звернувся до другого засудженого на страту:

— Дивись, недолуд, бунтівник!

Революціонер стояв з понуреною головою, не бажаючи дивитися на товаришеву смерть.

— Задеріть йому голову, — наказав голос.

Деякі солдат наблизились до засудженого з великою брутальністю задерли йому голову: за бороду й за волосся вхопили і голову задерли.

І знову пролунав голос:

— Дивіться і бачте, так буде зі всіма ляхами, зі всіма тими, що намагаються скубити нашого російського орла.

Ліберман сидів і бачив:

Ось звелось й друге тіло. Безглуздо-зайво і перелякано-розгублено скидається рука. Вона вже висить, ця рука, вкупі з усією останньою масою тіла і рветься тільки, наче безнадійно поламане крило, не більш.

І коли почепили на шибеницю ще й третє тіло, і воно вже повисло, пролунав крик:

— Мішки на лиця!

Три мішки назавжди закрили останні живі тремтіння трьох повішених польських революціонерів.

Саме перед натягненням мішків на обличчя, Ліберман встиг уздріти ту саму старечу брову на молодому свіжому обличчі: тепер вона вже була спущена і розкуйовджена, як і весь вигляд повішеного.

Якась гілляка знову зламалась і хруснула. Обидва то-риші схопилися: їм здавалося, що їх побачили і деруться них. Але вони зараз заспокоїлись, і вже побачили, як неща-мертві тіла лежать одне біля одного в ямах під шибениця-ми і кілька солдат сиплять і засипають їх ранковою во-гня землею.

Лопата за лопатою; навколо скрізь лунає тужливе і дрі-бне сипання важкої землі.

Майдан навколо шибениць уже збезлюдів. На дере-вах сиділи обое рабиністи, притулившись один до одного.

Вони зішли з дерева і наче приголомшені тепер крали-ся по кривих Шпінішокських завулочках. Вони були німі весь ча-с, боючись навіть подивиться один на одного.

Це було вже відзимками, у березневий день, що є ще ви-зимковий і все ж такий соковитий; день, що приносить даль-ше пахощі близької весни; веселі запахи, що примушує їх шир-ше і розкритіше ковтати сонячне світло.

Обидва рабиністи були безмірно зворушені і внутрішньо з-глиблені в думки й почуття, що в них наростали.

Кожний з них подався до себе додому.

З евр. перекл. М. Константинопольський